

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Кара-Хольская средняя общеобразовательная школа имени Кужугета Серээевича Шойгу
села Кара-Холь муниципального района Бай-Тайгинский район

РАССМОТРЕНА

Педагог дополнительного
образования

Кужугет Ч.И.

СОГЛАСОВАНА

Заместитель директора по
по ВР

Саллак

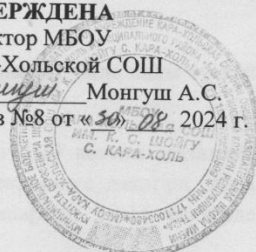
Салчак А.А.

УТВЕРЖДЕНА

директор МБОУ
Кара-Хольской СОШ

Монгуш А.С.

Приказ №8 от «30» 08 2024 г.

Рабочая программа

внеурочной деятельности

«Төрөөн дылым – эртинэ байлаам»

для обучающихся 9 класса

Учитель: Монгуш Аида Бараан-ооловна

Кара-Холь 2024

Тюркологияда колдап турар классификациялар езугаар, тыва дыл эртеги турк бижиктиг тураскаалдарның дылы-биле (эртеги турк дыл-биле), тофа (карагас), бурунгу уйгур, хакас, шор дылдар-биле эң чоок төрөл болгаш ону эртеги турк дылдарның бөлүүнге азы чөөн хунн дылдарның уйгур-огуз бөлүүнүң уйгур-тюкуй дылдар салбырынга хамаарыштырып турар.

Төөгү эртемденнеринин тывалар дугайында шинчилелдеринге, 19 вектиң эгезинден тура чыгдыгган материалдарның болгаш шинчилелдерниң ундезининге даянга, тыва дыл эрткен муң чылдың ийиги чартыында-ла тускай дыл апарган, 10-15 вектерде быжыккан деп чугаалап болур.

1941-1943 чылдарда тыва бижикти орус графика системазының ундезининче шилчиткен.

Литературлуг дыл бүрүзү аас болгаш бижимел хевирлерлиг болганда, аас чугаа — сөстөрни, оларның, ударениезин шын адаарының, сөстөрни шын ажыглаарының грамматиктиг нормаларына, а бижимел чугаа — орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнеринге чагыртырын школадан тура өөредири чугула. Ниитизи-биле, дылдың литературлуг нормаларының негелдезинге дүгжүп турар, утказының талазы-биле тода, грамматика болгаш аялга талазы-биле шын, стиль талазы-биле чогуумчалыг тургустунган чугаа культурулуг чугаа болур.

«Төрээн дылым – эртине байлаам» деп курсту өөренип тура, өөреникчилерниң бот-тускайлаң, предметтиг, метапредметтиг чедип алып түңнелдери.

Курстун метапредметтиг түңнелдери (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни,

мергежилдерни шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижиги төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакштытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Курстун предметтиг түннелдерни:

- сөстөрни фонетика, тургузуг, морфология талазы-биле ийи чугула кежигүннүг домактарны синтаксис талазы-биле сайгарып билир;
- грамматиктиг утказын, тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин ылгап билир;
- чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының утказын, морфологтук демдектерин, синтаксистиг ролун тодарадып билир;
- тыва дылдың лексика курлавырларын, тыва литературлук дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;
- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;
- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтук), сөс каттыжыышкынының болгаш домактын синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;
- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;
- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.
- Орфография болгаш пунктуацияга хамаарышкан билиглерин делгемчидери;

Ажылчын программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттиниң тургустунарынга ужур-дузалыг үш уткалыг шугумун сагаан.

- **Коммуникативтиг компетенцияның** (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- **Дыл талазы-биле компетенцияның** (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- **Культура талазы-биле компетенцияның** (төрөөн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Практиктиг угланыышкыны:

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге болгаш класстан дашкаар ажылдарга, өөреникчилерниң чугаазы дараазында угланыышкынга чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медресеп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдиپ алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Класстан дашкаар чорудар кичээлдерге хереглээр методтар болгаш аргалар:

- коллективтиг ажыл;
- бот-тускайлаң ажылдаары;
- хайгаараары ;
- түннел үндүрери;
- деңнелгелер;
- бижимел ажылдарның хевирлери;
- беседа;
- диспуттар;
- мөөрейлер;
- видеофильмнер;
- презентациялар;
- проектилер кылыры.

«Төрээн дыдым – эртине-байлаам» деп курстун школанын өөредилге планында туружу

Школанын ооредилге программазында 8-ки класска «Төрээн дыдым – эртинэ-байлаам» деп курска34 шак (неделяда 1 шак) кордунген. Программаны кууседир хуусаазы: 2023-2024 ооредилге чылы.

Программаның допчузу

Дыл дугайында ниити билиглер. Тыва дыл – эрте-бурун шагдан амгы үеге чедир тыва чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң кадагалакчызы. Тываның девискээринге ажыглап турган бижиктер.

Сөс каттыжыышкынының холбаалары.Сөс каттыжыышкынының холбааларын аңгылап билир, чугула сөзүнүң аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыр. Сөс каттыжыышкыннарының тургузуунун аайы-биле модельдерин билир (д.а. + ч.а., с.а. + ч.а., ч.а. + ч.а., ч.а. + к.с., н. + к.с.)

Сөзүглелден, домактардан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижиир, өзек болгаш чагырткан сөзүн тодарадыр.

Домактарның тургузуунун аайы-биле бөлүктери.Домактарның тургузуунун аайы-биле бөлүүн тодарадыр. Бөдүүн домактарны, ийи чугула кежигүннүг домактарны танып билир.

Домакты ийиги черге кежигүннер-биле делгередири. Домактың ийиги черге кежигүннерин тодарадып билир.

Домактың ийиги черге кежигүннерин (дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштун, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдарын) болгаш оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыр.

Делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигүннер-биле делгередири. Делгеренгей домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның чугааның стильдеринин аайы-биле ажыглалы. Ийи чугула кежигүннүг домактардан чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны ылгап билир.

Сөзүглелден чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны тывар, хевирлерин тодарадыр, чугааның стильдеринин аайы-биле оларның ажыглалын хайгаараар: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок) болгаш кол сөс хевирлиг (ат домаа) чаңгыс чугула кежигүннүг домактар.

Сөзүглелге чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның ужур-дузазын тодарадыр.

Диалогта долу болгаш долу эвес домактар. Долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар.

Сөзүглелдерде оларның ажыглалын хайгаараар. Домак сөстөрни билир.

Диалог тургузарынга долу болгаш долу эвес домактарны, домак сөстөрни ажыглаар.

Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттыг домактарга бижик демдектери.

Сөзүглелден нарынчыттыг домактарны тывар.

Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттыг домактарны тодарадыр.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга бижик демдектерин шын бижиир болгаш үн аянын сагыыр.

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы. Салым-чаяанныг аныяк чурукчу Надежда Рушеваның чуртталгазы болгаш чогаадкчы ажил-ижи-биле таныжар. Дыңнадыглар белеткээр.

Башкының белеткээн айтырыгларынга даянып, чурукту топтап көөр, ооң дугайында чугааның планын тургузар, чурукка чогаадыг бижиир. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттыг домактарны чогаадыгга ажыглаар.

Тускайлаашкынның домакка ужур-дузас. Тускайлаашкын деп чүл, ооң домакка ужур-дузазын катаптаар.

Курсту шингээткениниң планнаттынган түннелдери

«Төрээн дылым – эртине байлаам» деп курсту өөренип тура, өөреникчилерниң бот-тускайлаң, предметтиг, метапредметтиг чедип алып түннелдери.

Курстун метапредметтиг түннелдери (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алып харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээди алырынга улуг уjur-дузалыг. Төрээн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөткөниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Курстун предметтиг түннелдери:

- сөстөрни фонетика, тургузуг, морфология талазы-биле ийи чугула кежигүннүг домактарны синтаксис талазы-биле сайгарып билир;
- грамматиктиг утказын, тускай болгаш дузалал чугаа кезектерин ылгап билир;
- чүве аттарының, демдек аттарының, сан аттарының утказын, морфологиятуг демдектерин, синтаксистиг ролун тодарадып билир;
- тыва дылдың лексика курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;
- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;
- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологиятуг), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;
- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;
- төрээн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.
- Орфография болгаш пунктуацияга хамаарышкан билиглерин делгемчидери;

Өөрөдилге-тематиктиг план

№	Эгелер	Шагы	Чугаа сайзырадылгазы	Хыналда ажыл
1	Кирилде кичээл	1		
2	Синтаксис	20	2	2
3	Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы.	13	2	2
	Ниитизи-биле	34	4	4

**«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ «ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ-БАЙЛААМ».**

8 класс – 34 шак

№	Темазы	шагы	Болур хүнү
1	Төрөөн дылым – эртинe-байлаам	1	
2	Сөс каттыжыышкыннарының тургузуунун аайы-биле модельдери	2	
3-5	Домактарның тургузуунун аайы-биле бөлүктери	3	
6	Ийи чугула кeжигүннүг домактарга катаптаашкын	1	
7-9	Домакты ийиги черге кeжигүннер-биле делгeредир	3	
10	Чогаадыкчы ажыл. Сөзүглел-биле ажыл	1	
11-13	Чаңгыс чугула кeжигүннүг домактарның чугааның стильдеринин аайы-биле ажыглалы	3	
14-15	Диалогта долу болгаш долу эвес домактар	2	
16-17	Чаңгыс аймак кeжигүннер-биле нарынчылтыгган домактарга бижик демдектери	2	
18	Надя Рушева – мөңгe чырыткы	1	
19	Чурук-биле ажыл: Надежда Рушеваның «Балет» темазына чуруктары	1	
20-24	Тускайлаашкынның домакка ужур-дузасы	4	
25	Нарынчылтыгган домактың синтаксистиг сайгарылгазы	1	
26	Нарынчылтыгган домактарга билиглер хыналдазы	1	
27-39	Чугааның янзылары болгаш хевирлери	3	
30-31	Сөс каттыжыышкыны болгаш бөдүүн домактың хевирлеринге түңнел катаптаашкын	2	
32	Чыл дургузунда өөрeнгeн темаларына олимпиада	1	
33	Ажылдарның сайгарылгазы, частырыглар-биле ажыл	1	
34	Түңнел кичээл	1	

4-5	Цитата – дорт чугааның бир хевир	2	26.09 03.10	Кичээл-быжыглаашкын	Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектерин катаптаар. Аас болгаш бижимел чугаага (чогаадыгларга, эдертиглерге база о.ө) цитаталарны шын ажыглаар	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Сөзүглелдер
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы						
6	Чогаадыг “Төрээн дылым – эртинейбайлаам”	1	10.10	Чугаа сайзырадылганы	Мурнунда кичээлдерге алган билиглеринге даянып, чогаадыгны бижиир. Төрээн дыл дугайында цитаталарны ажыглаар. Шын бижилгенин дүрүмнерин сагыыр	
Синтаксис болгаш пунктуация						
7	Нарын домактарның бөлүктери	1	17.10	Кичээл-быжыглаашкын	Нарын домактарның бөлүктөрүн чагырышпаан, чагырышкан деп ылгап билер, оларның кезектеринин аразында холбажыр аргаларын тодарадыр	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Сөзүглелдер
8-9	Чагырышпаан нарын домактың кезектеринин холбажыр аргалары	2	24.10 07.11		Чагырышпаан нарын домактың кезектеринин каттыжар аргаларын тодарадыр, аңаа бижик демдектерин шын салыр. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Сөзүглелдер
10	Хыналда ажыл	1	14.11	Билиглер хыналдазы	Хыналда ажылды күүседир, нарын домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр	
11-15	Чагырышкан нарын домактарны чугааның стильдеринин аайыбиле ажыглаары	5	21,28. 11 05,12, 19.12	Кичээл-быжыглаашкын	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары тодарадыр. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын аңгылаар, оларны чугааның стильдеринин аайыбиле ажыглалын хайгаараар (үенин, тодарадылганын, немелденин, даар байдалдын, чөрүлдээнин, сорулганын, чылдаганнын, деңнелгенин, туруштуң, кылдынын аргазынын тайылбыр домактары), оларга бижик демдектери шын салып өөренир. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Сөзүглелдер

					кылыр	
16	Кичээл-зачет	1	26.12	Билиглер хыналдазы	Чагырышкан нарын домак дугайында билиглерин хынаар	
17	Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазы	1	09.01	Практикум кичээл	Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазын кылыр, бижик демдектерин тайылбырлаар	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, Мергежилгелер чыындызы
18 - 19	Эдертиг	2	16,23. 01	Билиглер хыналдазы	Бижиткен сөзүглелди дыңнаар, эдертигни чурум ёзугаар бижиир	
20 - 21	Сөзүглелдин тургузуу болгаш кол демдектери	2	30.01 06.02		Сөзүглелдин кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлыры, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, кезектериниң аразында харылзаалы) тодарадыр. Абзац – чугааның стилькомпозициялыг үзүндүзү, ол микротемаларны аңгылап турар деп билир. Сөзүглелдин уткалыг кезектерин ылгаар.	
22	Сөзүглелдин лингвистиктиг сайгарылгазы	1	13.02	Практиктиг кичээл	Домактарның болгаш сөзүглелдин кезектерин харылзаштырып турар аргаларны тодарадыр. Сөзүглелдин тургузуун тодарадыр. Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин(план, тезис, конспект, аннотацияны) ажыглаар. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарар	Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru
23	Чогаадыг «Кым болур мен?» азы «Төрээн Тывамга»	1	20.02	Чугаа сайзырадылг азы	Кым болур мен?» азы «Төрээн Тывамга» деп темага 3-4 абзацтан тургустунган чогаадыг бижиир	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, М.247
24	Сөзүглел-биле ажыл	1	27.02	Практиктиг кичээл	Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар. Сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемаларын) тодарадыр. Утказын шын дамчыдар. Дылдың нормаларын сагыыр	Сөзүглелдер
Стилистика болгаш чугаа культуразы						
25	Эртем стилинин сөзүглелдерин	1	05.03	Кичээл бы жыглаашкы	Ном болгаш чугаа стильдерин катаптаар.	Өөредилге ному «Тыва дыл», 9 класс, дүрүмнерни номчуур

	тургузары. Илеткел бижири			н. Практику кичээл		
26	Солунга статья бижири («Баштайгы башкым»)	1	12.03		Ном стилиниң янзыларын (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар, ооң кол жанрларынга сөзүглелдер тургузар (илеткел), публицистика (солунга статья), албан-херек (бодунга резюме бижиир).	
27	Резюмени тургузары	1	19.03			
28	Амы-хууда болгаш социал четкилерге чагаалажылга	1	02.04		Чугаа стилиниң бир хевири болур чагаалажылганы чорудуп өөренир(кижилерниң аразында амы-хууда чагаалар, социал четкилерге чагаалар бижиириниң онзагайы). Чагаалажылга үезинде чугаа культуразын, шын бижилгениң дүрүмнерин сагыыр, сөстөрни чөптүг ажыглаар	
29 - 31	5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел катаптаашкын	3	09,16. 23.04	Кичээл катаптаашкын	5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар, янзы-бүрү хевирлерниң ажылдарын кылыр	Өөрөдилге ному Сөзүглел
32 - 33	Хыналда эдертиг Ажылдың сайгарылгазы	2	30.04 07.05	Билиглер хыналдазы.	Түңнел хыналда эдертигни бижиир. Частырыглар-биле ажылды кылыр	
34	«Төрөөн дылды өөренири чугула бе азы ...»	1	14.05	Кичээл-диспут	Диспутка киржир. Бердинген айтырыгга хамаарыштыр бодалын илередир,бадыткап, түңнөп билер. Чугаа культуразын, диспуттун дүрүмнерин сагыыр	

Директор школы: Монгуш Монгуш А.С.

Директор школы: Монгуш Монгуш А.С.

